

A rromani (cigány) irodalom

Számos sztereotípa fűződik a roma néphez, köztük a legerősebb három fogalom a nomádság, a vadság, és a kizárólag szóbeliségben élő nyelv, ami természeténél fogva ellenáll az írásbeliségnek. Pedig a „nomád cigány” képzele mögött nincs valóságalap, hiszen az európai romák alig 4%-a szervezi az életét a vándorlásra, míg az összes többi letelepedett (itt most nem érintjük a gazdasági célú elvándorlást, ami a többi európai népet is jellemzi természeti vagy háborús katasztrófák idején). Ha a romák egyes csoportjai hevesen ellenzik, hogy a „gádzsók” beleavatkozzanak az életükbe, az nem véletlen: tapasztalataik megtanították őket arra, hogy olyan „cigánykutatókról” is lehet szó, mint a náci rendszeré, akiknek tevékenysége „tudományosan” vezetett ötszázezer roma halálához. Léteznek olyan exotizmusra, szenzációra és pénzre kiéhezett személyek is, akik közreadják visszataszító és rágalmozó, karikatúra jellegű írásait az arról, amit látni és megérteni véltek életükből, ráadásul anélkül, hogy áldozataik nevét akár megváltoztatnák. Az elzárkózás részünkről mindig egy korábbi sérülésre adott reakció.

Végül is, a csak szóbeliségben létező nyelv gondolata olyan délibáb, mely egy, a megkötöttségektől mentesülő olvasó képét vetíti elének, aki sokat szenvedett az iskolában a nehéz nyelvtani szabályok elsajátításától. Holott valójában a rromani nyelvet etnográfusok századok óta írásban lejegyezték, és legalább a harmincas évek óta irodalmi írott változata is használatos. Nyilvánvalóan ellentmondásosnak tűnhet, hogy az indiai eredetű roma nép, melyről írásos források, krónikák, irodalmi művek és egyéb korabeli dokumentumok már a 11. század óta beszámolnak, csak nemrég kezdett saját nyelvén írni, nemzeti irodalma egészen új keletű. Sok más nép is így van ezzel. Ezenkívül, ne felejtjük el, hogy Indiában az írásbeliségnek soha nem volt akkora tisztelete, mint a sémita civilizációkban, és európai örökösükénél: az írás Indiában csak a törekény emlékezet mankójaként szolgált, hiszen az igazi művelt tudós ember mindent kívülről tudott.

A roma irodalom, melyet megjelenése után a többi művészeti ágban is követték kezdeményezések, mint a festészetben, a szobrászatban, a zenében és a színházművészetben, a nemzeti tudat ébredésének kifejezési formája, mely századunk hatvanas éveinek végén jelentkezett, huszonöt évvel a Holocaust borzalmai után. Másfelől megközelítve, az irodalom akkor jelentkezett, amikor a romák szerveződni kezdtek, s megalapították első kulturális és művészeti egyesületeiket és újabban, egyes európai országokban (mint például Csehországban, Magyarországon, Romániában és Jugoszláviában) politikai pártjaikat is. Egy néppel való kollektív azonosulás kísérletéről van itt tehát szó, melyet folyamatosan végigkísér az alapvető történelmi kérdés: „Honnan jövünk? Mik vagyunk? Hová tartunk?”, valamint az egyre erősödő kulturális és társadalmi tudatosulás és a társadalmi haladás igénye.

Kísérletek pedig már korábban is kezdődtek, egy olyan időszakban, amely tele volt a társadalmi haladáshoz és az egyenlőséghez fűződő reménnyel; a romák szerveződésének gondolata már néhány évvel az Októberi Forradalom után megszületett a Szovjetunióban, s 1925-ben meg is alakult a Szovjetunió-beli Romák Szövetsége, mely szervezet az „ci-

gány tömegek kulturális felemelésének” lényegi célját tűzte ki maga elé. Ebből a megfontolásból indították el a romani nyelvű *Nevo drom* (Új út) című folyóiratot, több moszkvai rádióadást, romani nyelvű iskolákat nyitottak Moszkvában és Ungváron, s kiadták az első ábécés- és nyelvkönyveket a romani nyelv tanításához. 1931-ben *Anatol Vasziljevics Lunacsarszkij* kezdeményezésére megalakult Moszkvában a Romen Színház, melyben 1930 végén bemutatták az első zenés drámai darabot, melynek címe *ĵiben pr-o r ty* [truja] (Élet kerekéken gördülve, 1932). A színdarabot *Alekszandr Vjecseszlavovics Zsermano* írta, akit a Szovjetunióban a romani irodalom atyjának is hívnak. Zsermano 1893-ban született Sztarcsevo-Szepeszkinoiban, nem messze Orlótól, cseh apától és moráviai roma anyától. Egyházi iskolába járt, és 1915-ben adta ki első romani nyelvű művét Orlóban. Ukrajnában végzett kereskedelmi tanulmányai után visszatért ide, de csak 1921-ben kezdett újra írni, a polgárháború után, mely alatt a Vörös Hadseregben szolgált. 1926-ban elhagyta Orlót, hogy Moszkvába menjen. Rövidprózát és költészetet hagyott ránk, orosz szépirodalmat is fordított romani nyelvre. Említsük meg néhány prózai kötetét: *Les 'kharde ruv* (Farkasnak hívták, 1933), *H nka ċ mba* (H nka ċ mba, 1935); és néhány verseskötetét: *Gil* (Dalok, 1935), *Neve gil* (Új dalok, 1938). Gyűjtötte a romani folklór alkotásokat, szerkesztett romani nyelvű tankönyveket, és ott volt a Romen Színház megalapítói között, bár ez a színház csak orosz nyelven játszott. 1962-ben a Szovjet Írók Kiadó megjelentette *Dalok és elbeszélések* című válogatott kötetét. Zsermano írt továbbá egy roma bibliográfiát az 1730-tól 1930-ig tartó időkről, szerzője a *Szovjet cigányok rövid történetének* és a *Cigányok a szépirodalomban, Gyerzsavintól Blochig* című összefoglaló műnek.

Nyina Alekszandrovna Dudarova 1903-ban született Szentpéterváron; anyja egy cigány kórus tagja volt, melyet a kor orosz fővárosa nagyra értékelt. Dudarova 1919-ben érettségizett, utána rögtön tanítani kezdett, párhuzamosan tanítóképzőbeli tanulmányaival. 1925-ös megalakulásakor a Moszkvai Roma Egyesület megbízta a roma gyerekek számára megnyitandó iskola megszervezésével. Figyelemreméltó pedagógiai tevékenysége mellett vezetője volt a Loli érhen (Vörös Csillag) klubnak, bájos verseket írt romani nyelven, melyek almanachokban, valamint a *Nevo drom* folyóiratban jelentek meg, ahol a romani gyermekirodalom rovatot is ő szerkesztette, s tanította a nyelvet a moszkvai Romen Színházban. A nyelvtudomány mint az első romani ábécéskönyv szerzőjét tartja számon.

A roma entellektüel és költő úttörők között meg kell említeni *Nyikolaj Alekszandrovics Pankov* nevét, aki 1895-ben született Szentpéterváron, egy lókupec családban. Elemi tanulmányait egyházi iskolában végezte, majd 1910-ben távirász lett. Tanulmányait autodidakta módon folytatta, később jegyzőgyakornok lett. A forradalom után tanítani kezdett, majd nevelőként dolgozott egy gyermekházban. 1922-ben költözött Moszkvába, ahol munkásként kereste a kenyerét. Ő írta az első ábécéskönyvet felnőttek számára, valamint több irodalomtankönyvet. Klasszikus szerzőket fordított romani nyelvre: *Puskint*, *Gorkijt*, *Tolsztojt*, *Mérimée*-t stb., és verseket írt a *Rromani z r* [javin] (Cigány hajnal) és a *Nevo drom* folyóiratokba, ez utóbbinak szerkesztője is volt. A moszkvai ipari-pedagógiai Cigány Intézetben tanította a romani nyelvet, és kiemelkedő forrásanyaggal szolgált és szerkesztette a romani–orosz szótárt, melyet *M. V. Szergejevskij* professzor és *A. P. Baranyikov* akadémikus vezetésével készítették 1938-ban. 1920 körül magához vette unokahúgát, *Olga Ivanovna Pankovát*, aki 1911-ben született Szentpétervárott, és árva maradt. 1931-től Olga szerkesztő és korrektor volt a *Nevo drom*-nál, orosz szerzőktől is fordított. Két verseskötete jelent meg *Amare divesa* (Napjaink, 1933) és *Gil* (Dalok, 1938) címen. A Loli érhen (Vörös Csillag) klub tagja volt annak megalapításától, szívvel-lélekkel harcolt az analfabetizmus ellen.

Egy további munkatársuk *Mihajlo Bezljudszko* volt, aki 1901-ben született Szapozsokban, egy nagyon szegény vándorcigány családban. A forradalom alatt a Vörös Hadsereg-

Aleksandr Sergejevi' Pu kin**E RROMA**

Rroma godl n a ta ivdes
P-e Besar bia phirɛna.
Pa -e len resle avdives
Thaj o ' erhe unzarɛna.
So gudlo lenqo soipen
Tal-o devel ' erhan n a!
Ma kar-o truja k-o vorden,
So si u ' ardo czerhen a,
Xa ' ola jag; bor , daja
çorro xaben kiravɛna,
P-o umala ' ar n graja,
Pa len e ri ' ha phirɛna.
E umal ivdili sari.
Va -o manro and-e inri
Phari br ga te ivelpes!
Jasva-rromenqi gilorri.
O sastrin ivdes mard pes.
Thaj ke: o Rroma sute,
Astardine a ' hima a
So und l? – nɔmaj ukela,
Ta graja phare godl ça.
Jaga sare si murdarde,
Sarkon sovel, ' hon kheɛla
P-o devlikano u ' ipen,
Dude a tra ' ilavɛla.
No jekh phuro nane suto,
Pa -i xovli ov si besto,
Tat la ada jagaça.
Duripen dikhɛla phuro
P-o umala drosin ça.
I ' haj lesqi e maj terni
Geli pesqe belvel a.
Nə ti ph ndes la dor a,
Irin la r t phandini
Ur la oj sar e balval
Thaj avɛla nɔmaj kana
çalili aba te prastal
Ke khinile laqe ' anga.
Ar t e terni ' irikli
Sar butivar geli pesqe
No zor isi e phuresqe:
i akanak na avili.

Pe rromani ' hib nakhavd s
o Nikolaj Pankov

ben harcolt a 11. lovas hadosztályban, 1920-ban részt vett Batum felszabadításában. Pályáját a hadseregben határőrként folytatta egészen 1925-ig, amikor egészségügyi okokból leszerelték. Mint sok más romának, neki is több mestersége volt. 1928-ban tanítani kezdett a frissen megnyitott cigány iskolában Moszkvában, 1930-ban színészként tagja lett a Romen Színház társulatának, s a következő évtől a romani irodalmi szerkesztőjeként is dolgozott. Később tevékenységének egy részét a falusi gazdaság kötötte le, egy cigány kolhoz elnöke lett, és mezőgazdasági rovatot szerkesztett.

Nyikolaj Szatkijevics 1917-ben született nomád családban. Első tanítója apja lett, aki tökéletesen tudott írni és olvasni. Egészen fiatalon megszökött a táborból, internátusba, majd az akkor működő hatvan cigány iskola egyikébe, a moszkvai ipari-pedagógiai technikumba került, ahol első verseit 1933-ban írta. Tanulmányai végeztével orosz nyelv és irodalom tanár lett Brianszkóban, majd 1941-től 1944-ig a Vörös Hadseregben szolgált. A háború után Irkutszkba került mint orosz tanár. Erősen didaktikus színezetű versei, cikkei és elbeszélései elsősorban az *Angara* (Szenek) című almanachban, egyéb folyóiratokban, valamint: *Nevo iiben, gil* (Új élet, versek, 1933), *Phagërdo desto. Rromane rospenibena* (A törött rúd. Roma elbeszélések, 1932) és a *Te ives kamɛla pe. Rosphenibena* (Élned kell. Elbeszélések, 1936) című kötetekben jelentek meg Rromani irodalmat is fordított oroszra.

A felsoroltak közül többen részt vettek a Romani Zor irodalmi folyóirat kiadásában. A lap elsősorban időszerű írásokat közölt, és népszerűsítette a cigány kultúrát, de néhány rövidpróza darab is található volt benne, például a *Suvnakune cén* (Az arany fülbevaló) és a *Linka* (Linka) Maria Poljakovától, vagy a *Rromano beng* (A cigány ördög) és a *Banukosqi baxt* (Banuk szerencséje) Rom Lebegyevtől; ezt a novellát később külön füzetben is kiadták *Baxt* (A szerencse) címmel 1931-ben. Szintén a Romani Zor ban jelent meg a romani színház első kísérleti darabja, valójában igen rövid, mintegy tíz oldalnyi

mű, de úttörő jelentőséggel bírt. *Jevdokija Orlova Xasil m pal-e gili* (Elveszve a dal mögött) című darabja volt ez.

Ennek a folytatás nélkül maradt fennélésnek két alapvető oka volt: egyrészt az ihlet diktált volna, ami ugyanakkor nem zárta ki a romani élet iránt érzett nyílt megvetés közvetítését, az úgymond „koszos” cigányok rágalmozását, a nomád életmód nyomorának, a kalandoknak és a hagyományos mesterségeknél a karikírozását, de megjegyzendő, hogy az oroszok megvető magatartása nem kizárólag a cigány, hanem más kisebbségeket is sújtott; másrészt az oroszosító hatás a nyelvben nem fogadott el semmilyen dialektusbéli eltérést – ugyanerre a sorsra jutott több más nyelv is szerte a szovjet hazában.

Az úttörők szellemi örököse lett *Ilko M zur*. Maramonovkában (Moldáviában) született 1938-ban, és írt ugyan egy keveset romani nyelven, de főleg mint *Tagore* fordítója vált ismertté, aki bengálból ukrán nyelvre fordította az indiai költő verseit. 1941-ben, Biruja mellett, egy vándorló, 1956-ban letelepedett cigány családból született *Ivan Romano*, akinek nevét a többször színpadra vitt *Proshchaj tabor* (Isten veled, táborom) című verseskötete tette ismertté. *Karl Rudevi* költő és rajzoló Lettországból, Rigában látta meg a napvilágot 1939-ben, egy félig nomád családban, s a háborút az erdőben rejtőzve élte túl. A legjelentősebb mégis talán a nagy *Leksa Manu* (oroszlán neve Alekszandr Belugin, 1942–1997) volt, aki minden didaktizmusra való hajlama ellenére figyelemreméltó költő, és számos, nyelvünkről és kultúránkról szóló mű szerzője, de ugyanakkor kiváló romani fordítója a világirodalom legkülönbözőbb műveinek, például az indiai eposznak, a *Ramayana*-nak (fordítása megjelent 1990-ben Chandigarban, majd Indiában és Párizsban). A Szovjetunióbeli romani irodalom rövid áttekintésének befejezésekként meg kell említeni a titokzatos *Adyam Tikno* nevét (1875–1948?), akit gyakran a romani költészet atyjaként emlegetnek, de aki talán csak egy legenda. Tikno a hagyomány szerint valahol a Szovjetunió és

Alekszander Szergejevics Puskin

CIGÁNYOK

*Lármás-zajos cigánycsapat
Vándorol Besszarábiában.
A folyónál megszállanak
A rongyos sátrakban vidáman.
A szállásuk derűs, szabad,
Az ég alatt békén pihennek;
A szőnyegekkel letakart
Szekerek kerekével mellett
Tűz ég, a család vacsorát
Főz; szép mezőben lépegetve
Legelnek a lovak, s odább
Szabadon elhever a medve;
Mindent víg élénkség ural:
A család kis dolgaival
Törődik – nem megy messze másnap,
Asszony-ének, gyerek-zsivaj,
Csengő üllőre kalapács csap.
De álmos csend ereszkedik
Már a cigánytáborra, aztán
Csak kutya ugat, ló nyerit,
Nem hallik semmi más a pusztán.
Kialszik mindenütt a tűz;
Nyugalom, csak a hold világol,
Az elnémult táborra tűz
Sápadtan az ég magasából.
Csupán egy öregember ül
Sátrában ébren, egyedül,
Hunyó paráznál, melegegvedve,
És messzenéz, míg köd terül
Lassan az éjszakai sztyeppre.
Fiatal lánya egymaga
Sétálni ment a tág mezőbe.
Béklyótlan szabadság szülötte,
Majd megjön, de az éjszaka
Leszállt már, a hold nemsokára
Távol felhőkben bujdoskol –
Az öreg szűkös vacsorája
Elhül; s Zemfira nincs sehól*

Tandori Dezső fordítása

Afganisztán határán született volna, nomád szülőktől. Az orosz–japán háborúban kitűnt bátorságával, tisztté léptették elő, de a háború vége után otthagya a hadsereget, hogy csatlakozzon egy nomád csoporthoz, a Zatykhoz, akikkel Németországba ment, ahol 1948-ban, Birkenfeld közelében érte a halál. A neki tulajdonított néhány vers csak francia nyelven maradt ránk.

Ha a roma szerzők megjelenését kronologikus sorrendben akarjuk követni, a Szovjetunió után Lengyelország következik, *Bronislava Majš Papø* a (1909–1987) nevével. Ez a kivételes roma személyiség 1951-ben vált híressé mint költő; a híres lengyel költő, *Julian Tuwin*, a „Cigány Biblia” szerzője szerint Papø a költeményei a „kristálytisztza költészet” remekei. A romani költőnőhöz írott egyik levelében Tuwin azt tudatja a címzettrel, hogy „szívvél és lánggal teli sorait nagy örömmel olvasta”. A *Papu aqëre gil* (Papø a dalai) című verseskötete 1956-ban jelent meg Wrocławban, a lengyel cigánykutató, *Jerzy Ficowski* előszavával. *Ratvãle jasva* (Vérkönyvek) című hosszú versében megrajzolja a frissen átélt háború kegyetlenségeit, a maga évekig tartó bujdosásáról az erdőben az övével, ahol még tüzet sem gyújthattak, nehogy az elárulja hollétüket a nácioknak. Azután súlyosan megbetegedett, kéziratait elpusztította, majd alkotókedvének rövid ideig tartó újbóli fellángolása után 1980 felé végleg eltűnt. Ez a hang, mely már megjelenése pillanatában elszigetelt jelenség volt, s napjainkig is az maradt, hiszen Lengyelországban, sajnos a mai napig sem tűnt fel újabb roma költő.

Ez idő alatt, a szomszédos Csehszlovákiában tucatjával jelentkeznek a roma költők, mint *Elena Lacková*, *Vojtech Fabian*, *Ondrej Pesta*, *Bartolomi j Daniel*, *Terã Fabianová*, *Margarita Rejšnerová* és főleg *Dezider Banga*, de – ez utóbbi kivételével – mindegyik csupán alig néhány verset alkotott. Terã Fabianovának köszönhetünk ezenkívül néhány novellát, például az *Erš ke* címűt (Erzsike, megjelent a *Loli Phabaj* 1. számában, dátum nélkül), amely egy fiatal roma nő sorsát írja le falusi környezetben, valamint egy gyerekeknek szóló elég hosszú elbeszélést, a *čavargo* t (A csavargó, megjelent a *Loli Phabaj* 3. számában, dátum nélkül), amelyben egy kóbor kutya kalandjait ismerhetjük meg egyes szám első személyben elmesélve. Külön helyet foglal el a sorban a Svédországban 1916-ban született *Wladislaw Jakowicz*, ismertebb nevén *Miklo*, aki lovári nyelvjárásban írta meg 2500 soros kiváló versét, az *O T ri thaj e ZŁrfit* (Tari és Zerfi), amely egy tragikus na imost (szöktetést) mesél el, de azért boldog véggel zárul. A könnyed stílus és a hagyományos elemek ereje irodalmunk valóságos mesterművévé emeli ezt a költeményt.

Franciaországban és Magyarországon a roma prózáírók hívták fel magukra a kultúra világának figyelmét. Az 1918-ban Barcelonában született, és jelenleg Párizsban élő *Matéo Maximoff* számos prózai mű szerzője, melyek közül a legismertebb kétségkívül a *Les Ursitory*, melyet több mint tíz nyelven adtak ki, de romani nyelven soha nem jelent meg. Maximoffnak köszönhetjük többek között a *Szabadság ára* című történelmi freskót a romániai Netoti roma rabszolgák lázadásáról, valamint a *Hetedik lány*, a *Savina*, a *Túl-élésre ítélve* és a *Mameliga babája* (hagyományos rémisztő mese) stb. című alkotásokat. Matéo Maximoff, hadifogsága alatt, írt néhány francia nyelvű verset is, ám gyakorlatilag valamennyi kiadatlan maradt. Továbbá ő ültette át kelderás nyelvjárásra az *Újtestamentumot*, a *Zsoltárok Könyvét* és *Ruth Könyvét*.

Magyarországon az 1926-os születésű, budapesti *Lakatos Menyhért* szerzett nemzetközi elismerést magyarul megírt *Füstös képek* című regényével, amelyet igen gyorsan lefordítottak több más nyelvre, franciára, németre és újabban lengyelre is. Eddig megjelent kötetei: *Füstös képek* (1975); *Hosszú éjszakák meséi* (1979, 1995); *Csandra szekere* (1981).

Egy másik magyar roma, *Bari Károly* (született 1952-ben) is nevet szerzett magának az irodalomban. Verseket ír, fest, folklórkutatással foglalkozik, műfordításokat készít a kortárs francia nyelvű költészetből, valamint a cigány néphagyomány lírai és epikus alkotásaiból. Politikai tartalmú verseiért a hetvenes évek közepén meghurcolták és börtönbe zárták. Kötetei: *Holtak arca fölé* (1970, 1971); *Elfelejtett tüzek* (1973); *A némaság*

könyve (1983); *Tűzpiros kígyócska* (1985); *A varázsló sétálni indul* (1985); *Az erdő anyja* (1990). A József Attila-díjjal kitüntetett költő versei külföldön is egyre ismertebbekké válnak. Tagad minden összefüggést népi véna és egyéni alkotás között (lásd *Másnap* című művét, ami 1991-ben jelent meg Párizsban, a Noël Blandin kiadónál).

A költészet terén minden kétséget kizáróan *Daróczi József*, más néven *Choli* a legismertebb a magyarországi szerzők között; kötetei – mint a kétnyelvű *Pe-l devlesqo bango muj* (Isten homorú arcán, 1990); a *Csontféher pengék között* (1991) vagy a csak romani nyelven írt *Ma kar le chib dukhades* (Nyelvek között fájón, 1994) nagy sikert értek el. Témái a bibliai utalásoktól a nagy egyetemes kérdésekig terjednek, a romák által megélt valóságon keresztül, akiket büntetlenül megbélyegeznek, s akik Istentől elfeledve kétségbeesésben élnek. Choli ügyes kézzel fordította romani nyelvre a magyar és az egyetemes költészet szá-

mos remekét, valamint az *Újtestamentumot*. 1995 óta vezeti a Rrom som (Roma vagyok) című művészeti folyóiratot, melyet ő alapított. 1998-ban bekerült az Európai Unió európai kisebbségi nyelveket képviselő legjobb tíz költőt bemutató dossziéjába. *Rostás-Farkas György* (született 1949-ben) romani és magyar nyelven írt lírai alkotásaival később mutatkozott be, mint Choli, klasszikus veretű költészete frissességével emelkedik ki.

A magyar nyelven publikáló *Balogh Attila* verseit Choli Daróczi József romani nyelvű fordításaiból ismerhette meg a szélesebb roma közönség. Költői világa összecszerelhetetlenül egyéni és hiteles. Költészetének legfőbb ihletforrása a cigányság, a szegénység és a nyomorúság. Kötetei: *Lendítem lábamat* (1980); *Balogh Attila versei* (1991). A néhez sorsú fiatal költő, *Horváth Gyula* első verseskötete, a *Megfagyott ország* 1991-ben jelent meg. *Az árvaság anatómiája* 1995-ben. *Kovács József* (*Ismeretlen cigány ének*, 1991; *Pörgő ezüst tallér*, 1994) és Szepesi József (*A mámor templomában*, 1993) költészetének sokszínűsége a maga nemében páratlan bravúrt jelent a hazai roma irodalomban. A Magyarországon kívül eddig kevésbé ismert prózairók között meg kell még említeni *Osztoján Bélát* (*Halak a fekete citerában*, 1981; *A hőésés hűségben* 1983; *Nincs ott hon az Isten* 1985; *Átyin Jósának nincs, aki megfizessen* 1997) és *Holdosi Józsefet* (Kányák 1978; *Glóriás és Dac* 1982; *Cigánymózes* 1987), akiknek ismertségét az a tény korlátozza, hogy nem romani nyelven írnak, s még nem fordították le műveiket magyarból.

A romani származású fiatal finn író, *Veijo Baltzar* két regényével, a *Polttava tie* (Az égető út) és a *Verikihlat* (A véres nászok ajándéka) címűekkel már beírta nevét a finn irodalom történetébe. Országában a sajátjaitól támadott szerző, aki gyermekmeséket is ír romani nyelven. Regényei ismeretlenek maradtak a finnül nem olvasók előtt, mivel egyelőre semmilyen más nyelvre nem fordították még le őket.

Egyes legendák gypsy származásúnak vélik *John Bunyant* (1628–1688). Ennek a zománczó fazekas családból származó szerzőnek a főműve, a *Pilgrim's Progress* (A zarándok utazása) az angol baptista irodalom klasszikus alkotásává vált. Valójában családjá telepedett, és látszólag elég kényelmes körülmények között élt. Nem hagyhatjuk ki a prózairodalom áttekintése során *Philomène Franz* művét, a *Zwischen Liebe und Hasst* (Szezelem és gyűlölet között, 1985), valamint *C. Stojka*, más néven *ch ja* könyvét, a *Wir leben im Verbogenen* címűt (1989). Mindkét esetben a második világháború megrázó személyes élményeit meséli el a szerző; műveik tanúságtételek Auschwitz, Ravensbruck és Bergen-Belsen borzalmairól. Még mindig a nyugat-európai irodalomnál maradva, körképünket a romák irodalmáról néhány név megemlítésével fejezhetjük be: a stockholmi *Katharina Taikoné*val, népünk leghíresebb svédországi szerzőjével és *Santino Spinel*liével, aki az olasz Abruzzában él, s a *Duj forat mulo* (Kétszeresen halott) című szindarabnak szerzője, költőként pedig a következő köteteket jegyzi: *Gili romani* (Cigány dal, 1988) és *Rromanipen* (Cigányság, 1993).

Ezzel elérkeztünk a jugoszláv országok roma irodalmához. A szerbiai előfutárok között idézni kell *Gina* (vagy *Gipa*) *Ranjić* nevét, akinek verseit a feledés homályától *Heinrich von Wlislöcki* filológus mentette meg. Amint azt a romák nyelvének és hagyományainak e híres kutatója feljegyezte, *Gina* valószínűleg az 1830-as évek táján született Szerbiában (pontos helymegjelölés nélkül, habár a szovjet források albán származásúnak mondják). Nagyon korán árván maradt, egy örmény családban élt Belgrádban, ahol megtanult írni, olvasni. Verseit 1864-ben adták ki Svédországban, *Cigány dalok* címen. 1891-ben halt meg.

A roma költészet igazi bárdja és úttörője a nagybecskereki származású *Slobodan Berberski*, (1919–1989) Több mint tíz kötetet adott ki, többek között: *Za ki^a om biće duga* (Eső után szívárvány, 1950); *Nevreme* (Vihar, 1959); *Odlazak brata Jakala* (Jakal testvér indulása, 1976) stb. Szerzője egy tudományos műnek is: *Prilog pitanju Roma u zapadnoevropskim zemljama* (Hozzászólás a roma kérdéshez Nyugat-Európában, 1975). Többek között ott volt az első Roma Világkongresszus életrehívói között 1975-ben, amelyen megválasztották a Nemzetközi Roma Szövetség első elnökének.

Politikai pályafutásom elején erősen Berberski hatása alatt álltam, aki mesterem és munkatársam volt hosszú éveken át. Első kötetemet filozófiai egyetemi tanulmányaim idején adtam ki, a Belgrádi Egyetemen, 1980-ban, *O Rrom rodel than tela-o kham* (A roma helyet keres a nap alatt) címen. Amíg ez az első kötetem, azt lehet mondani, egyetlen éjszaka alatt született, addig a következő, a *Bi khereqo bi limoresqo* (Ház nélkül, sír nélkül, 1979) nem kevesebb, mint tíz évig érlelődött. Ezt követte a *Purano sv to o dur them* (Antik szavak, távoli ország, 1980), az *A thaj U* (A-tól Z-ig, 1982 – romani nyelven nem azt mondják a-tól z-ig, hanem a-tól u-ig, ahol az A a csecsemősírást, az U az utolsó sóhajtást szimbolizálja) és a *Héphaisztosz tanítványai* (1986, csak szerb nyelven). E műveimből egy válogatásom is megjelent franciául *Ház nélkül sír nélkül* címmel (1990), mely később németül, lengyelül, olaszul és spanyolul is napvilágot látott. Határozott szembehelyezkedésem a délszláv háborúval, személyem elleni támadást eredményezett, ami arra kényszerített, hogy 1992-ben Berlinben keressek menedéket.

Jovan Nikolić 1955-ben született a lakon, a jugoszláviai romani irodalom remény-ségének számít, mióta 1981-ben megnyerte egy költészeti verseny első helyét. A következő évben megjelent *Dost Khatinen ar* (Vendég a senkiföldjéről) című kötete, majd újabban a *ur evdan* (A Szent-György-nap) és *Neću da se rodim* (Nem akarok megszületni). Egy romani–francia nyelvű kötete is készülében van.

A többi költő közül megemlíthjük még a boszniai *Rasim Sejdić*-et (1943–1981), akinek munkássága Olaszországban bontakozott ki az *E ćexraja crden drom* (A csillagok utaznak) című kötetével. A skopjei születésű *Iljaz Ćaban* (1955), az *Emlékek a halhatatlannoknak* és az *Őseim gyökerei* című kötetek szerzője; e versek eddig csak macedóniai nyelven jelentek meg, romani nyelven kiadatlanok. Beszelnünk kell még *Seladin Saliesoriról* (1952), az *Életem a romák közt* szerzőjéről, valamint *Pedrag Jovičić*-ről, az *Inkaldo andar-o ivipen* (Az életből kihúzott, 1990) írójáról. Százával ismerünk alkalmi költöket Koszovóban és Macedóniában, akik baráti összejövetelek alkalmával verselnek, vagy kézzel és írógéppel írt műveiket kéziratos formában terjesztik. A jugoszláviai romani irodalom áttekintését az egyetlen prózáíró megemlékezésével zárjuk: az obilići *Ali Krasnić* (Koszovo, Priština mellett) napjainkig két novellagyűjteményt adott ki, az egyiket *čergarenqe jaga* (Nomád tüzek, 1981), a másikat *Iripen an-o ivipen* (Visszatérés az életbe, 1985) címmel. Írásai közvetlenül az élet sűrűjét ragadják meg.

Franciaországban egy új műfaj van megszületőben, két, költői anekdotákat tartalmazó prózai gyűjtemény megjelenésével; ezek *Jean-Marie Kerwich Egyszerű napok* (1997), illetve *Alexandre Bouglione Romanés A sétálók népe* (1998).

Végezetül megemlíthjük *Haxhi Riçi*-t, az albániai lushnjei szerző néhány szocreal hangulatú versét, és a kisebb jelentőségű, sibiui (Románia) *Luminita Cioab* egyik-másik művét, mint például az *O angluno la phuv qo* (A földön az első, 1994) címűt.

A minden évben a Rromano Sundal (Roma világ) és az olaszországi Santino Spinelli által megrendezett „Amico Rom” költészeti és művészeti verseny 1992 óta lehetőséget nyújt valódi tehetségek felfedezésére és bátorítására.

A romák tényleg ház és sír nélkül való nép, annak a Jézusnak a leszármazottai, akiről *Antonio Machado* idézi: „Kezdd bele egy dalba neki, szeretett nép, a cigány Jézus még várja, hogy keze által a vért lemossa, hogy a kereszt által megszabaduljon!” Ez a kiáltás, ez az ezredéves panasz csak az elmúlt huszonöt év során kezdett költői formát nyerni romani nyelven. Pedig ez az emberiség egyik nagy végső kérdése, hisz az ember a maga emberi mivoltában még mindig nem találta meg méltó lakhelyét, messze van még attól, hogy levegyék keresztjéről. Ebben az értelemben hiszem, hogy az emberiség sorsa és a romani nép sorsa csak egymás variánsai.

Irodalmunk még gyerekcipőben jár, költészetünk az első lépéseit teszi – ezeket igyekeztem a fentiekben összefoglalni.

Pöcz Borbála fordítása